

Dr. Samuel Clarke (1675-1729)¹

Door dr. Chris de Jong

My Opinion is, That the Son of God was Eternally begotten by the Eternal Incomprehensible Power and Will of the Father; and that the Holy Spirit was likewise Eternally derived from the Father by, or through the Son, according to the Eternal Incomprehensible Power and Will of the Father.²

1. Inleiding

In 1714 kwam de *Convocation* of synode van de kerkprovincie Canterbury, de vergadering van (diocesane) bisschoppen en lagere clerus onder voorzitterschap van de aartsbisschop, op aandrang van de klerikale leden van het Lagerhuis in bijzondere vergadering bijeen. De aanleiding was een boek dat twee jaar tevoren door Samuel Clarke gepubliceerd was en waarvan de in de aanhef geciteerde zin de kern vormde.

Clarke was een abituriënt van Caius College te Cambridge, Newtoniaan en vertaler van Newton's werk, een der hofpredikers van Koningin Anna, *rector* van de kerk van St. James in Westminster en tegen het eind van zijn leven *master* van het Wigston Ziekenhuis te Leicester.³ Aan de hand van 1251 bijbelteksten toonde hij aan dat het Athanasiaanse dogma van de Drie-eenheid (Nicea, 325), met als centrale begrip het ὁμοούσιος (“one substance”), dat tot de onaantastbaar geachte fundamenten van de *Church of England* (Anglicaanse Kerk) behoorde en als artikel 1 opgenomen was in de *39 Articles*, geen ondersteuning vond in de Heilige Schrift en niet langer aanvaard diende te worden. De tekst van dit artikel 1 luidt als volgt:

Samuel Clarke

There is but one living and true God, everlasting, without body, parts, or passions; of infinite power, wisdom, and goodness; the Maker and Preserver of all things, both visible and invisible. And in the unity of this Godhead there be three Persons, of one substance, power, and eternity: the Father, the Son, and the Holy Ghost.⁴

Clarke's kritiek op deze formule (geen ὁμοούσιος maar “begotten by”), betekende een ondermijning van de Anglicaanse orthodoxie, die onmiddellijk verzet opriep en een heftige controverse tot gevolg had, waarbij verschillende theologen, filosofen en instanties betrokken waren. De *Convocation* zag zich geplaatst voor de opgave Clarke's werk te onderzoeken en een oordeel erover uit te spreken. Zijn kritiek maakte op dat moment een “great noise in the World”, wat niet

---

1 Afbeelding ontleend aan https://en.wikipedia.org/wiki/Leibniz%E2%80%93Clarke_correspondence.
2 “Dr. Clarke's Paper Delivered to the *Bishops*”, 32. Alle cursivering in de citaten in dit essay is origineel.
3 Voor zijn biografie, zie Hoadly, “The Preface”.
4 Williams, *An Exposition of the Thirty-Nine Articles*, art. 1.

wegnam dat zijn ideeën door verschillende contemporaine theologen en bisschoppen werden gedeeld. Hierover beneden meer. Het belang van de taak waarvoor de *Convocation* zich gesteld zag, wordt duidelijk als men bedenkt dat het dogma der Drie-eenheid een der centrale dogma's van de Westerse christenheid was (en is). Clarke's gedrukte en herdrukte preken en overige werk bereikten een groot en gretig lezerspubliek. Het leerstuk werd van de kansel verkondigd, op catechisaties en tijdens godsdienstlessen op scholen onderwezen, was opgenomen in doxologieën, doop-, belijdenis- en begrafenisformulieren en andere liturgische teksten en werd aan theologen in-spe aan de universiteiten van Oxford en Cambridge gedoceerd. Toen hij zijn voornemen bekend maakte een boek over de Drie-eenheid te publiceren, werd er zelfs aan het hof over gediscussieerd. Clarke verwerkte zijn ideeën terzake in de door hem gebruikte liturgie, wat onder zijn toehoorders soms voor enige verwarring zorgde.⁵

Zijn ideeëngoed maakte deel uit van zowel een politieke als een kerkelijke strijd, die de gehele 18de eeuw in beslag nam en ook daarna nog voortduurde. Sommige uitgangspunten van zijn redenering, zoals de belangrijke rol van de rede in de theologie, zijn niet specifiek voor de gematigde Verlichting maar komen reeds bij Scholastici voor, zoals bij de Middeleeuwse theoloog en aartsbisschop van Canterbury Anselmus (1033-1109), die de rede nodig had om de dwaasheid van atheïsten te bewijzen.⁶ Clarke gaat hierop door en wijst op en maakt gebruik van de nauwe band tussen rede en natuurlijke religie.⁷ Geplaatst tegen de achtergrond van de politieke, culturele en theologische situatie van zijn eigen tijd kan men zeggen dat waar Clarke de Anglicaanse theologie door (gedeeltelijke) assimilatie en verwerking van aan de Verlichting ontleend gedachtegoed wilde immuniseren tegen al te ingrijpende en snelle secularisatie in deïstische en atheïstische zin, die blijkens het werk van bijvoorbeeld John Toland (1670-1722), Nathaniel Lardner (1684-1768) en iets later Joseph Priestley (1733-1804) niet denkbeeldig was, trachtten anderen, waaronder de klerikale leden van het Lagerhuis en de *Convocation*, hetzelfde te bereiken door de strikte handhaving van de orthodoxie. Niets minder dan het voortbestaan van de Anglicaanse Kerk, en volgens sommigen zelfs de eenheid van de recentelijk ontstane Britse natie (1707) stonden op het spel. In de ogen en oren van Puriteinen en Calvinisten aan beide zijden van de Engels-Schotse grens was Clarke's naar semi-Arianisme riekende werk een gruwel dat, indien toegelaten, ongetwijfeld politieke problemen zou veroorzaken door bijvoorbeeld de weg te openen voor een Ariaans of Sociniaans staatshoofd. Zowel het Lagerhuis als de *Convocation* zagen zich geplaatst voor de opgave het nieuwe Groot-Brittannië voor ernstige godsdienstige en politieke conflicten te behoeden, zoals ook het Concilie van Nicea (325) en volgende concilies zich geplaatst hadden gezien voor de taak het Romeinse Rijk voor uiteenvallen te behoeden, toen dat verscheurd dreigde

---

5 *The New Annual Register*, xiv-xv.

6 Men zie bijv. de (Engelse) ondertitel van Anselmus' *Cur Deus Homo*: "Treatise shewing the Redemption of Mankind through the Atonement made by the Incarnate Son of God to be consistent both with Divine Justice and Mercy, and also with the Reason of Man". Een groot deel van dit boek is gewijd aan de weerlegging van hen die beweren dat het Christendom in strijd is met de rede.

7 Zie ook zijn *A Demonstration of the Being and Attributes of God: More Particularly in Answer to Mr. Hobbs, Spinoza, And their Followers*. Londen: James Knapton, 1705. Dit werk, dat het atheïsme op de korrel neemt, herhaalt de godsbewijzen van Aristoteles en Anselmus, t.w. de evidente, absolute en niet te ontkennen zekerheid "that Something has existed from all Eternity" (het argument van de Onbewogen Beweger), op basis van het principe der causaliteit (p. 18), van de eerste, en dat God volmaakt is dus ook "being" als eigenschap heeft, ergo dat hij bestaat, van de tweede. Het is de rede die in beide gevallen het laatste woord heeft en het bewijs levert dat God bestaat. Ook hier concludeert Clarke dat het Christendom niet in strijd is met de rede (cf. noot 6), haar integendeel veronderstelt.

te worden door de Christologische strijd. In de kwestie-Clarke trad een bijna 1400 jaar oud theologische conflict in alle heftigheid weer aan de dag. De bereikte oplossing was nagenoeg dezelfde.

2. Samuel Clarke

In het genoemde boek, getiteld *The Scripture-Doctrine of Trinity*, alsmede in enkele geschriften die hij ter verdediging hiervan uitbracht, deed Clarke verslag van een door hem uitgevoerd onderzoek naar de manier waarop in het Nieuwe Testament over de Drie-eenheid wordt gesproken en hoe dit dogma in de theologie en liturgie van de *Church of England* was verwerkt en werd uitgelegd. Dit werk dient geplaatst te worden tegen twee achtergronden: ten eerste die van de grote controversen van de 4^e en 5^e eeuw, die als centrale thema's hadden de onderlinge verhouding tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, en de verhouding tussen de menselijke en goddelijke natuur van Christus; en ten tweede die van voortlevend gedachtegoed van de Middeleeuwse Scholastiek en ideeën van de Continentale Verlichting waar Groot-Brittannië sinds de 17de eeuw mee te maken had.

Om elk misverstand uit te sluiten en als schot voor de boeg van het Anglicaanse establishment opent hij zijn betoog met de constatering dat er maar één instantie is die kan oordelen over de juistheid of onjuistheid van kerkelijke dogma's, liturgieën en belijdenisgeschriften. Die instantie is niet het vigerende kerkelijk gezag, niet de kerkvaders (al kunnen die wel als getuigen worden geciteerd), niet de Britse kerkelijke of civiele rechtbanken of synodes, niet de vorst en zijn of haar *Privy Council*, niet het Parlement, maar alleen "*Reason and Experience*", de menselijke rede en ervaring. Clarke wil dit echter niet aan de individuele gelovigen overlaten – daarvoor is de materie te complex en beladen en zijn de tegenstanders te machtig – tegelijk wil hij zijn lezers en geloofsgenoten geruststellen: de persoon van Christus en zijn betekenis vallen buiten het domein van de rede en vormen geen object van onafhankelijke speculatie en interpretatie. Hij bedoelt dit ongetwijfeld alleen in inhoudelijke zin, niet in formele, aangezien de rede het enige instrument is waarvan men als gelovige of theoloog gebruik kan maken. De vraag is hoe dit te rijmen valt met de eerste van de twee stellingen waarmee hij in Cambridge de doctorsgraad verwierf: "*No Article of the Christian Faith, delivered in the Holy Scriptures, is Disagreeable to Right Reason.*"⁸

Hoe dit zij, hij had het primaat van de rede en ervaring nodig om aan te tonen dat de *Church of England* ten aanzien van het dogma der Drie-eenheid afwijkt van wat Christus zelf "with infallible Authority" geleerd had. Joseph Priestley deed een halve eeuw later hetzelfde, al ging die een stap verder door te wijzen op de Platoons-oriëntaalse wortels van dit dogma. De introductie in het Christendom, waarvoor het Concilie van Nicea (325), een der grondleggers van de geloofstraditie waarin de *Church of England* staat, verantwoordelijk was, gebeurde volgens Clarke onder veronachtzaming van wat de jonge, pre-Niceaanse kerk op basis van Christus' woorden geleerd had.

Hoewel Clarke moet toegeven dat die woorden niet altijd even duidelijk zijn, wil hij zo helder mogelijk formuleren wat men moet geloven en doen om de eeuwige zaligheid te verwerven. Hij gaat er van uit dat er geen andere openbaring is dan de woorden en daden van Christus en zijn apostelen, voorzover die in de bijbel zijn opgetekend. De wonderen bewijzen hun goddelijk gezag

---

8 Hoadly, "The Preface", vi. Ook "No article of the Christian Faith, delivered in the Sacred Scriptures, is contrary to right reason", in: *The New Annual Register*, xiii.

en onfeilbare waarheid. Zich beroepend op Ireneaus (ca. 140-202) houdt hij zijn lezers voor dat hoewel van alle hulp bij het begrijpen van bijbelteksten dankbaar gebruik kan worden gemaakt, noch kerkvaders, noch paus, noch vorst, noch kerkvergadering voldoende gezag hebben om iets te beweren dat tegen de “Sense of Scripture” ingaat. De apostelen en evangelisten hadden “Perfect Knowledge in alle things”. Meer is niet nodig.

Clarke maakt het zijn lezers echter niet gemakkelijk. Enerzijds komt hij de gereformeerde orthodoxie tegemoet door de bijbel uit te sluiten van alle kritiek en van nader onderzoek naar bijvoorbeeld de authenticiteit van de woorden van de bijbelschrijvers, de discipelen en de apostelen, anderzijds betoogt hij dat de geopenbaarde religie (het Christendom) dezelfde aan de Scholastiek en de Verlichting ontleende grondslag heeft als de natuurlijke religie, wier waarheid men kan aanvaarden op basis van de rede. Hiermee geeft hij de kaders aan die de resultaten van alle bijbelstudie *a priori* bepalen en op grond waarvan hij bijvoorbeeld I Joh. 5:7 als minder relevant diskwalificeerde.⁹ Die kaders formuleert hij als volgt:

THERE is *One* Supreme Cause and Original of Things; *One* simple, uncompounded, undivided, intelligent Being, or Person; who is the Author of all Being, and the Fountain of all Power. This is the first Principle of *Natural Religion*, and every where supposed in the Scripture Revelation.¹⁰

Natuurlijke religie en geopenbaarde religie hebben in Clarke’s optiek dezelfde grondslag. De God van de rede is dezelfde als de God van de bijbel, een visie die niet specifiek voor gematigde Verlichtingsfilosofen is, zoals John Locke (1632-1704), maar die men reeds bij Anselmus van Canterbury en andere Scholastici tegenkomt. In de woorden van een van zijn biografen: Clarke achtte “the Christian Religion to be worthy of God, from the Internal [and External] Evidence, taken from the perfect Agreeableness of It’s Main Design to the Light of Nature; and to All the Moral Obligations of Eternal Reason”,¹¹ waarin hij niet afwijkt van wat bijvoorbeeld Hobbes in zijn *Leviathan* betoogt.¹² De zondeval, die het zicht op de “natuurlijke” God vertroebeld zou hebben, speelt bij Clarke geen rol, althans in *The Scripture-Doctrine*. Hij toont aan dat het Christendom (geopenbaarde religie) een waardige vorm van verering en aanbidding is van de God die op basis van observatie en deductie door de natuurlijke, rationele mens gekend kan worden (natuurlijke religie). De God wiens bestaan onontkoombaar door de rede kan worden aangetoond, is tevens de God van het Christendom. Aan dit thema wijdde hij ook de door hem in 1704 en 1705 gegeven zestien Boyle-lezingen, lezingen die sinds 1692 jaarlijks gehouden werden en gewijd waren aan de verhouding tussen christendom en natuurwetenschap – zonder controverses onder christenen te mogen veroorzaken – en aan de bestrijding van het deïsme.¹³

9 I Joh. 5:7: “Want Drie zijn er, Die getuigen in den hemel, de Vader, het Woord en de Heilige Geest; en deze Drie zijn Een.” Statenvertaling. “Een”: “Not [Εἷς, *unus*] One and the same *Person*; but [ἓν, *unum*] One and the same *Thing*, One and the same *Testimony*. Though it ought not indeed to be concealed, that This Passage, since it does not certainly appear to have been found in the Text of any Greek Manuscript, should not have too much stress laid upon it in any Controversy”. Clarke, *The Scripture-Doctrine*, I, 238. Ook Isaac Newton vermoedde dat vs 7 een latere toevoeging is.

10 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 241.

11 Hoadly, “The Preface”, iv.

12 Molesworth, *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*, II, hfdst IV.

13 Deze lezingen waren het reeds genoemde *A Demonstration of the Being and Attributes of God: More Particularly in Answer to Mr. Hobbs, Spinoza, And their Followers*. Londen: James Knapton, 1705; *Evidences of Natural and Revealed Religion*, Londen: James Knapton, 1705 en *The Truth and Certainty of the Christian*

Na bepaald te hebben dat de natuurlijke religie en de geopenbaarde religie op dezelfde bodem staan, kan het 4de eeuwse dogma van de Drie-eenheid niet meer aannemelijk gemaakt worden. De rede loopt hier onherroepelijk vast. Op het eerste gezicht lijkt Clarke zich hier op de scheidslijn van orthodoxie en Verlichting te bevinden, doch in feite doet hij hetzelfde als wat veel Verlichtingsfilosofen deden, alleen met andere woorden en misschien wat minder uitgesproken en ingrijpend. Deïsten als Toland en Lardner zetten de stap naar Verlichting in alle openlijkheid en lieten de orthodoxie op cruciale onderdelen, waaronder het *sola scriptura*, achter zich.¹⁴ Het verschil met deze en andere deïsten is dat die zeiden dat het verstand uitmaakt of een wonder of andere in de bijbel beschreven evenementen geloofwaardig en of wat Christus gezegd en gedaan heeft voor de “moderne” mens aanvaardbaar is. Het verschil tussen beide uitgangspunten (t.w. die van Toland en Clarke) was evenwel minimaal en zal veel lezers en kerkgangers ontgaan zijn, te meer daar Clarke ook andere elementen van de orthodoxie afwees en bijvoorbeeld niets moest weten van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel of van de idee dat de ziel onsterfelijkheid verwierf op het moment van de doop (op voorwaarde dat die verricht werd door een volledig bevoegd lid van de Anglicaanse clerus).

3. Clarke's motivering

Clarke volgt de trend van de Reformatie en wees erop dat de kerk in de loop der eeuwen de nalatenschap der pre-Niceaanse christenheid uit het oog heeft verloren. Meestal onder druk van dreigende kerkscheuringen en conflicten tussen kerk en staat werden commentaren op de bijbel, geloofsbelijdenissen, kerkordes en liturgieën onnodig uitgebreid en in steeds preciezere bewoordingen gevat. Ze werden gaandeweg steeds strenger en moeilijker te begrijpen dan de bijbel zelf en gaven zo aanleiding tot nieuwe conflicten. Geleerde vertogen, commentaren en commentaren op commentaren hadden zich tussen de bijbel en latere generaties gelovigen geschoven en het zicht op de oorspronkelijke bijbeltekst bemoeilijkt of zelfs verduisterd. Dat was niet alleen het geval ten aanzien van de relatie tussen God, Christus en de Heilige Geest, waarvoor Clarke als voorbeelden van aberraties de leer der Drie-eenheid, het tritheïsme, Sabellianisme, Arianisme en Socinianisme aanvoert, maar ook in kwesties als de eindeloze strijd om de kerkorde, de predestinatie, de erfzonde, de bevoegdheden van de paus, de vrije wil, relatie kerk-staat, geloof en goede werken, de liturgie, beelden en processies en meer.

Dit leidde ertoe dat in verwarrende tijden “good men” terugkeerden tot de oorspronkelijke openbaring om de bestaande praktijk en theologie tegen het bijbelse licht te houden, de enige autoriteit die de kerk erkent en mag erkennen. Dit was bij uitstek de manier om conflicten in de kerk op te lossen. De bijbel is evenwel niet overal even duidelijk, waardoor Clarke zich met name in Deel II genoodzaakt zag zijn toevlucht te nemen tot wat tegenwoordig “tekstkritiek” genoemd wordt, doch in zijn tijd werd aangeduid als “Understanding the Phraseology of the Holy Scriptures, and the Explaining the Meaning of Them so, as to make Them useful to All who are

---

Revelation. Ze werden meerdere malen herdrukt. Zie bijv. “Sixteen Sermons on the Being and Attributes of God, the Obligations of Natural Religion, and the Truth and Certainty of the Christian Revelation. Preached at the Lecture founded by the Hon. Robert Boyle, Esq.,” in: *Sermons on Several Subjects by Samuel Clarke*. 2 delen, Londen: J. en P. Knapton, 1742.

14 Lardner, *The Credibility of the Gospel History*, Preface. Cf. Toland's *Christianity not Mysterious* (1696) en Lardner's *Credibility* (1727). De laatste vraagt naar “the probability of the things related [in het NT], the consistence of the several parts, and the plainness and simplicity of the narration”, en naar het eventuele bestaan van ondersteunende teksten bij vroeg-christelijke en andere auteurs.

concerned in them”.¹⁵ Volgens een van zijn biografen, bisschop Benjamin Hoadly, beschikte hij over “so Critical an Understanding, capable of finding out the True Ideas annexed to the old Words; and of discovering the hidden Force of Those Reasonings, which would otherwise escape the view of Common Readers”.¹⁶ Dit maakte van Clarke een man die op zijn minst als letterkundige zijn tijd ver vooruit was.

Tot de “good men” rekende Clarke ook zichzelf en suggereerde dat de door Luther en Calvin ingezette Reformatie halverwege was blijven steken. Met name hun opvolgers waren in oude fouten van schisma, ketterij en vervolging omwille van het geloof teruggevallen. Clarke wilde hun werk voltooien en, wat Groot-Brittannië betrof, werken aan het herstel en de versteviging van de *Church of England* als brede volkskerk, waaraan sinds de terugkeer van de Stuarts (1680) gewerkt werd. Tevens was hij beducht voor de sindsdien aan de dag tredende rekatholiserende tendensen binnen het Engelse kerkelijk leven. Men kan zijn werk derhalve ook zien als een aanval op en verwerping van de machtsaanspraken van Rome ten aanzien van het individuele geweten.

Clarke week op onderdelen af van Richard Hooker¹⁷ en Bacon, die behoorden tot de grondleggers van de *Church of England*. De notie van de eerste, dat tal van elementen in de *Church of England* die uit het Rooms-Katholieke verleden stamden, “matters indifferent” waren, onschuldige, maar wel belangrijk geachte tradities en gebruiken die de gelovigen herinnerden aan hun plicht en wezen op hun verantwoordelijkheid jegens God en medemensen, zaken die de Kerk naar believen kon handhaven, herinterpreteren of afschaffen, waaronder vijf van de zeven Rooms-Katholieke sacramenten, zal men tevergeefs bij Clarke zoeken. Die erfenis was zijns inziens een te gemakkelijk aanknopingspunt voor genoemde rekatholiserende tendensen en daarvan wilde hij niets weten. Het verschil tussen Clarke en Bacon leek minder groot. Ook Bacon ruimde een plaats in voor de rede, doch waar deze zijn kritiek op de christologie van het Concilie van Nicea (325) onder druk van hoger hand, *i.e.* Koning James, niet kon handhaven en zich gedwongen zag die te herroepen, had Clarke voldoende gezag en steun onder collega’s om bij zijn standpunt te blijven. Het intellectuele klimaat in Groot-Brittannië was in de eeuw die hen scheidde veranderd in de zin dat de Verlichting er terrein had gewonnen, ook binnen de Anglicaanse Kerk, waardoor de rationele benadering van de grondslagen van het Christendom was bevorderd en in steeds bredere kring geaccepteerd of op zijn minst getolereerd werd.

4. Clarke’s werkwijze

Clarke’s *The Scripture doctrine* bestaat uit drie delen: het eerste bevat een opsomming van alle relevante bijbelpassage aangaande de betrekking tussen de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. In het tweede deel trekt hij hier zijn conclusies uit. In het derde deel past hij zijn analytische en tekstkritische methode toe op de liturgie van de *Church of England*. Met hetzelfde resultaat als in Deel II.

Ter onderbouwing van zijn betoog maakt hij gebruik van onder meer de uitspraken van verschillende synodes der vroege kerk, en beroept zich op Irenaeus, bisschop van Lyon, Athanasius (296-373), bisschop van Alexandrië (Egypte), Basilius van Caesarea (ca. 330-379), Hilarius, bisschop van Poitiers (ca 310-ca 367, de apologeet Justinus de Martelaar (ca. 100-165), Origenes (154-254), Ignatius († 110), bisschop van Antiochië, Novatianus (200-258), de Neo-Platonist

---

15 Hoadly, “The Preface”, iii.

16 Ibidem.

17 Zie elders op deze website.

Gaius Marius Victorinus (ca. 300-na 362), Alexander I († 326/8), bisschop van Alexandrië, Eusebius van Caesarea (ca 263-339), en andere vooraanstaande kerkvaders en kerkelijke auteurs, aan wie tot dan toe door Anglicaanse theologen zijns inziens te weinig aandacht was besteed. Ook contemporaine theologen worden met instemming geciteerd. Hiertoe behoren Hooker,¹⁸ Clarke's invloedrijke geestverwant John Pearson (1612/3-1686), bisschop van Chester,¹⁹ de aartsbisschop van Canterbury John Tillotson (1630-1694; abs. 1691-1694) en George Bull (1634-1710), bisschop van St. Davids (Wales), die de eer toekomt de moderne discussie over de Drie-eenheid te hebben geopend. Waar Tillotson betoogde dat “We need not desire a better Evidence that any Man is in the wrong, than to hear him declare against Reason, and thereby to acknowledge that Reason is against him”, ziet Bull, hoewel pleitbezorger van Nicea (325), Christus als “*Less than the Father. This we shall show to be very Catholick, and maintained even by the Fathers after the Council of Nice, who most strongly opposed the Arian Heresy*”.²⁰ Clarke stond bepaald niet alleen.

5. De hemelse hiërarchie

De bijbel ziet Christus volgens Clarke niet als zelfstandige, aparte existentie, maar als voortgekomen uit de Vader en “always supposes and affirms him to have existed with the Father *from the Beginnings and before All Worlds*”.²¹ Nadere gegevens hieromtrent geeft de bijbel niet, behalve dat dit kennelijk conform de wil van de Vader was. Bovendien, niet alleen semi-Ariaanse schrijvers, ook de meeste der orthodoxe pre-Niceaanse kerkvaders “who asserted *the eternal generation of the Son*, did yet nevertheless assert it to be an *Act of the Fathers eternal Power and Will*”. Hier komt bij dat de Zoon meer is dan een eigenschap van de Vader (bijv. zijn Wijsheid of Woord). In het werk van sommige pre-Niceaanse kerkvaders zoals Irenaeus en Titus Flavius Clemens (Clemens Alexandrinus, ca 150-ca 215) vindt men op dit punt een zekere ambiguïteit, doch bij de meeste andere is dat niet het geval. Volgens Clarke betekent dit dat men mag aannemen dat in de jonge kerk het Woord van God of de Zoon van God als Persoon werd opgevat en dat de hiërarchische verhouding van de Vader en de Zoon vrij algemeen geaccepteerd werd.²² Datzelfde geldt voor de Heilige Geest, die ook gezien werd als Persoon en zijn “*Being*” of “*Essence*” ontving van de “*Supreme Cause*”, via de Zoon. De Heilige Schrift, die toch door God geïnspireerd is, zegt niets over de metafysische kant van de wijze waarop de Zoon en de Heilige Geest hun bestaan aan de Vader ontleen of over de metafysische substantie van de Heilige Geest, doch zegt wel dat de Zoon en de Heilige Geest niet identiek met de Vader zijn – wat in strijd is met art. 1 van de *39 Articles*. Het was volgens Clarke zoals Clemens gezegd heeft, dat de Zoon “[was] most closely allied to Him who Alone is Supreme over all”,²³ maar meer niet.

Aberraties liggen volgens Clarke op de loer, zowel aan de ene als aan de andere kant, want wèl identiek-zijn, i.e. van “*One Substance*”, betekent de vernietiging van hun Persoon-zijn, terwijl hun bestaan als “*Self-existent Persons*” tritheïsme betekent, driegodendom. Door dit wel zeer

18 Hooker, *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, Boek V, par. 54.

19 “In the very name of Father there is something of eminence which is not in that of Son; and some kind of priority we must ascribe unto him whom we call the first, in respect of him whom we call the second Person”, Pearson, *The Exposition of the Creed*, 48.

20 Bull, “A Defence of the Nicene Faith”, I, 161.

21 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, I, 279.

22 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 280.

23 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 306.

smalle pad tussen twee tegengestelde ketterijen door werd de theologische chaos er na Nicea niet minder om. Clarke is het eens met Tillotson die in een preek gezegd had dat het de Middeleeuwse Scholastici waren die de verwarring ten top hadden gedreven, aangezien die “wrought a great part of their divinity out of their own brains, as spiders do cobwebs out of their own Bowels; starting a thousand subtleties” – een misschien wat opmerkelijke redenering daar de meeste Verlichtings-theologen nauwelijks onderdeden voor de Scholastiek in hun gebruik van de rede en hun verdediging van het christelijk geloof als rationeel, als niet-strijdig met de dictaten der rede. Volgens Tillotson gingen de Middeleeuwers hierin echter veel te ver en begrepen ze hun eigen hersenspinsels niet meer, al weigerden ze dat toe te geven. Clarke deelde deze mening en verwees naar de woorden van Basilius: “*For it is the part of a pious mind, to be afraid of saying any thing concerning the Holy Spirit, which is not revealed in Scripture; and rather be content to wait till the next Life, for a perfect knowledge and understanding of his Nature*”.²⁴

6. Clarke’s conclusie

Clarke’s conclusie was dat het dogma der Drie-eenheid in strijd was met Christus’ woorden voorzover die in de bijbel waren weergegeven, en opgegeven diende te worden. Het $\delta\mu\omicron\upsilon\beta\omicron\sigma\iota\omicron\varsigma$ was onverdedigbaar. De Niceaanse, de Athanasiaanse en de Apostolische geloofsbelijdenis mogen niet zò uitgelegd worden dat ze het dogma der Drie-eenheid ondersteunen. Over de metafysische aard, essentie of substantie van de drie Personen valt niets te zeggen, aangezien het Nieuwe Testament daar niets over zegt doch ze alleen onderscheidt naar karakter, ambt of functie, macht en eigenschappen, zoals “By the Operation of *the Son*, the Father both made and governs the World”.²⁵ De Heilige Geest is ondermeer “the immediate *Author and Worker of All Miracles*, even of those done by our *Lord himself*”, en “the Inspirer of the Prophets and Apostles, and the Great Teacher and Director of the Apostles in the whole work of their Ministry”.²⁶ Hun onderlinge relatie is volgens Clarke, net als volgens Bull en anderen, hiërarchisch. Dit betekent dat alleen van de Vader gezegd kan worden dat die is “*Self-existent, Underived, Unoriginated, Independent; made of None, begotten of None, Proceeding from None*” en dat hij is “the *Sole Origin* of all power and Authority, and is the *Author and Principle* of whatsoever is done by *the Son* or by *the Spirit*. — — — The Father (or *First Person*) Alone, is in the highest, strict, and proper Sense, absolutely *Supreme over All*”.²⁷

7. De Convocation

Hoewel Clarke herhaaldelijk zijn loyaliteit jegens de gereformeerde orthodoxie betuigde, klaagde het Lagerhuis in juni 1714 bij de *Convocation* van Canterbury dat zijn boek en andere publicaties van zijn hand “contain Assertions contrary to the Catholick Faith, as received and declared by this Reformed Church of *England*, concerning *Three Persons of One Substance, Power and Eternity, in the Unity of the Godhead*”.²⁸ De meeste van Clarke’s geestverwante tijdgenoten, voorzover die bezwaar hadden tegen het dogma der Drie-eenheid, beperkten zich tot het geven van een (semi-

---

24 Tillotson, “Sermon XLVIII. Concerning the Unity of the Divine Nature, and the Blessed Trinity, &c.”, 371; Clarke, *The Scripture-Doctrine*, I, 289-292.

25 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 297.

26 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 301-302.

27 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 244.

28 *A Full Account*, 8.

)Ariaanse uitleg, zonder zo'n ingrijpende maatregel als afschaffing van het dogma te bepleiten.²⁹ Het Lagerhuis, wiens klerikale leden tevens lid waren van de *Convocation*, wees erop dat Clarke's werk geleid had en nog steeds leidde tot "great Grief and Scandal of pious and sober-minded Christians".³⁰ Men herinnerde eraan dat het de taak van de Anglicaanse Kerk was "*agreeing upon her Articles; namely, The avoiding of Diversities of Opinions, and the establishing of Consent touching True Religion*". Hoewel men zich er niet openlijk op beriep, speelde de *Blasphemy Act* van 1697 op de achtergrond een belangrijke rol, evenals het "divine right of kings" van Thomas Hobbes' *Leviathan*. De *Convocation* achtte de klacht gerechtvaardigd.³¹

Afgezien van bezwaren tegen allerlei details, concentreerde het belangrijkste bezwaar tegen Clarke zich op zijn stelling dat aangezien de Vader, de Zoon en de Heilige Geest drie verschillende, hiërarchisch geordende Personen waren. De traditioneel-orthodoxe uitleg van Nicea dat ze "the Same Individual Being" waren, dus dat de Vader uit drie Personen bestond, was volgens Clarke een contradictie en absurd. De orthodoxie was op dit punt zijns inziens in strijd met de Heilige Schrift. Hij betoogde dat wat betreft hun bestaan de drie Personen niet een en hetzelfde "Individual Being" konden vormen, aangezien ze dan hun Persoon-zijn zouden verliezen, met als gevolg dat de Zoon en de Heilige Geest niet bestonden. De rede verbood hem met het traditioneel-orthodoxe standpunt in te stemmen. Volgens de bisschoppen was deze uitleg van Nicea in strijd met het dogma der Drie-eenheid en neigde Clarke naar driegodendom.

Een der andere stenen des aanstoots in Clarke's werk was dat alle eer en glorie, die aan de Zoon en Heilige Geest werden opgedragen, volgens hem wegens de hiërarchische verhoudingen in feite voor de Vader bestemd waren, waarna ze van de Vader afstraalden op de Zoon en de Heilige Geest.³² De synode maakte uiteraard ook daar bezwaar tegen en stelde daartegenover dat de Anglicaanse liturgie, conform het dogma der Drie-eenheid, "intends the Worship of the Trinity in Unity, and ascribes one and the same Glory to the Three Persons, without any Difference or Inequality."³³

8. Conclusie

Behalve de bovengenoemde leerstellige verschillen van inzicht, verweet de *Convocation* Clarke verder diens "general Drift and Design of the whole; the said Books,³⁴ in our opinion, Tending to nothing less, than to substitute the Author's private Conceits, and arbitrary Interpretations of Scripture in the Room of those Catholic Doctrines, which the Church professes and maintains, as warranted both by Scripture and Antiquity."³⁵ Wie gehoopt had dat dit proces aanleiding zou geven tot een theologische discussie over de merites van Clarke's werk kwam bedrogen uit. De strijd tussen Clarke en de bisschoppen was geen strijd tussen theologen en filosofen op basis van argumenten, hoor en wederhoor, maar een strijd tussen de resultaten van nauwgezet onderzoek enerzijds en anderzijds de orthodoxie der bisschoppen, die om kerkpolitieke en -rechtelijke redenen de leer en liturgie van de Anglicaanse Kerk vooropstelden en als maatstaf namen. Door

---

29 Zie bijvoorbeeld Pearson's uitleg van de geloofsbelijdenis, in: Pearson, *The Exposition of the Creed*, 1-86.

30 *A Full Account*, 8.

31 *A Full Account*, 10.

32 Clarke, *The Scripture-Doctrine*, 415-417.

33 *A Full Account*, 19-20.

34 I.e. de gedrukte Boyle-lezingen (zie noot 6), de *Scripture doctrine* en enkele verdedigingen die Clarke vervolgens publiceerde. Zie het 4de deel van zijn *Works*.

35 *A Full Account*, 22.

niet in te gaan op Clarke's argumenten deden ze precies waar deze tegen gewaarschuwd had, t.w. ze maakten de Heilige Schrift ondergeschikt aan de traditie (Nicea) en aan een kerkelijk bestuursorgaan, een politiek die volgens hem een onaanvaardbaar restant was van Engeland's Rooms-Katholieke verleden. Zijn opposenten brachten hier tegenin dat het juist het zwakke punt van de 16de eeuwse Engelse kerkhervormers was dat ze geen ander hoogste gezag in de kerk hadden aangewezen in de plaats van dat van Rome en dat iedereen dientengevolge zijn eigen geweten volgde. Dat in Groot-Brittannië dit vacuüm werd opgevuld door verschillende instanties als het staatshoofd, het Parlement, de aartsbisschoppen van Canterbury en York en beider *Convocations* was onvermijdelijk.³⁶

Clarke werd door een aantal invloedrijke bisschoppen en schrijvers, alsmede door het Hogerhuis van het Parlement gesteund. Hij heeft zijn opvattingen nooit gewijzigd, noch heeft hij, evenmin als veel anti-Trinitarische geestverwanten, de Anglicaanse Kerk uit vrije wil verlaten. Ook werd hij niet geschorst of uit de kerk gezet. Anders dan de clerus van het Lagerhuis, nam de *Convocation* genoegen met zijn belofte over de leer der Drie-eenheid voortaan te zwijgen tenzij er dwingende redenen waren om er toch weer op terug te komen.³⁷ Die redenen deden zich voor in 1719, toen de Drie-eenheid aan de orde kwam tijdens een openbaar debat, waaraan hij deelnam en dat gehouden werd op verzoek van Caroline van Ansbach (1683-1737), Prinses van Wales, die zeer geïnteresseerd was in zijn werk.³⁸

9. Nawoord

Op de langere termijn gezien is het werk van vroeg-moderne Verlichtingsdenkers baanbrekend geweest. De door hen bevochten vrijheden en burgerrechten zijn zozeer een onderdeel van het dagelijks leven geworden dat ze soms vanzelfsprekend lijken. Maar dat is niet zo. Hun betekenis is de laatste decennia weer helder aan de dag getreden. Dat is te danken aan de komst naar Europa van een groot aantal migranten die een totalitaire en autoritaire godsdienst-cum-ideologie meebrengen. Hun komst heeft opnieuw vragen opgeworpen over het gebruik van de rede binnen een openbaringsreligie en de toelaatbaarheid van een kennelijk springlevend autoritair gedachtegoed binnen een liberale, op rationaliteit gebaseerde democratie, die Europa dankzij het voorbereidende werk van reuzen als Spinoza, Clarke, Priestley, Hobbes en anderen uiteindelijk geworden is. Wie gedacht had dat de strijd om de emancipatie van de rede ten opzichte van dogma, traditie en reactie, waarin deze denkers verwickeld waren, tot het verleden behoort, moet constateren dat de hieruit voortgekomen inzichten thans weliswaar door een meerderheid van de Europese bevolking in een of andere vorm worden gedeeld, maar aan een belangrijk deel van de mensheid elders ter wereld voorbijgegaan is. Er valt in dit opzicht nog veel werk te verzetten doch de voortekenen zijn, gelet op het huidige Europese politieke klimaat, niet gunstig.

---

36 *A Full Account*, 25-26.

37 "Dr. Clarke's Paper Delivered to the *Bishops*", 33-34.

38 Hoadly, "The Preface".

10. Literatuur

Anselmus van Canterbury, *Cur Deus Homo, or Why God was made man; by St. Anselm, sometime archbishop of Canterbury*. Vert. A Clergyman, 2de dr.; Oxford, Londen: John Henry, James Parker, 1865

Bull, G., “A Defence of the Nicene Faith”, in: *The Works of the Right Reverend George Bull, Late Bishop of St. David’s, concerning the Holy Trinity*. Vert. d. Fr. Holland (Twee delen, Londen: James Holland, 1725), I, 1-477; II, 1-283

Clarke, S., *The Scripture-Doctrine of Trinity. In Three Parts. Wherein All the Texts in the New Testament relating to that Doctrine, and the principal Passages in the Liturgy of the Church of England, are collected, compared, and explained*. Londen: James Knapton, 1712

“Dr. Clarke’s Paper Delivered to the Bishops”, in: *A Full Account of the Late Proceedings in Convocation Relating to Dr Clarke’s Writings about the Trinity*. (Londen: John Baker, 1714) 32-35

A Full Account of the Late Proceedings in Convocation Relating to Dr Clarke’s Writings about the Trinity. Londen: John Baker, 1714

Hoadly, B., “The Preface, Giving some Account of the Life, Writings, and Character of the Author”, in: *The Sermons of Samuel Clarke*. 2 delen; Deel I, 5de dr. (Londen: J. en P. Knapton, [1742]) i-xiv

Hooker, R., *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, Boek V, in: [I. Walton, ed.], *The Works of Mr. Richard Hooker, in eight books of the Laws of Ecclesiastical Polity: with several other treatises, and a general index*. Drie delen; Londen: W. Clarke, 1821

Lardner, N., *The Credibility of the Gospel History: Or, the Facts Occasionally mention’d in the New Testament*. 1727; 2de, uitgebr. dr.; Londen: John Gray, 1730

Molesworth, Wm., ed., *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*. Deel II, Londen: J. Bohn, 1841

Pearson, J., *The Exposition of the Creed*. 1^e dr., 1659; Abridged by C. Burney. Londen: T. Cadell, W. Davies, 1810

The New Annual Register, or General Repository of History, Politics, and Literature, For the Year 1809. (Londen: J. Stockdale, 1810) i-xvi

Tillotson, J., “Sermon XLVIII. Concerning the Unity of the Divine Nature, and the Blessed Trinity, &c.”, in: John Tillotson, *Sermons on several Subjects and Occasions*. Twaalf delen, (Londen: A. Ward e.a., 1742) deel III, 358-389

Dr. Samuel Clarke

Dr. Chris de Jong

Williams, J., ed., *An Exposition of the Thirty-Nine Articles, Historical and Doctrinal*. By Edward Harold Browne, D.D. New York: H.B. Durand, 1865